

تأثیر روابط دیپلماسی دنیای اسلام و ایتالیا بر هنر استان توسکانی بیکره مطالعاتی: معماری رومانسک، نقاشی قرون وسطی

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۱۹

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۱/۲۵

کد مقاله: ۶۴۶۷۴

یاسمن فرهنگ پورا^۱

چکیده

روابط بین اروپا و جهان اسلام دارای تاریخی طولانی و پر فراز و نشیب است که می توان آن را در سه کلمه ی جنگ های خونین، تبادلات فرهنگی و تقابلات اقتصادی بررسی کرد. کشور ایتالیا در دنیای غرب یکی از کشورهایی است که به طور مستقیم با هر سه نوع این تبادلات در ارتباط مستقیم بوده است. از آنجایی که حضور مسلمانان در این کشور در سال ۸۲۷ میلادی و با فتح سیسیل آغاز شد و به صورت بسیار آهسته در جغرافیای این کشور پیش رفت، میتوان تأثیر آن را در فرهنگ و هنر کشور ایتالیا -به خصوص جنوب و مرکز آن- بررسی کرد. پژوهش های پیرامون چرایی و چگونگی این تأثیرات فرهنگی در دو دهه ی اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است. مقاله ی پیش رو در پی آن است که با بررسی حضور اشیا اسلامی و الگوهای مشتق شده از این هنر در نقاشی و معماری استان توسکانی -به عنوان مهم ترین مرکز هنری در مرکز ایتالیا- چگونگی تأثیر ارتباطات دیپلماسی بر هنر را توضیح دهد. نتایج این پژوهش نشان می دهد که هنر اسلامی در انواع مختلف آن به عنوان نمادی از تمدن اسلامی مورد توجه هنرمندان ایتالیایی بوده است. این مقاله با استفاده از منابع تاریخی و روش پژوهش کتابخانه ای به تطبیق آثار مذکور پرداخته و خلال آن روابط جاری بین استان توسکانی و کشورهای اسلامی را بررسی کرده است.

واژگان کلیدی: سیسیل، اسلام، هنر، ایتالیا، توسکانی

۱- دانشجوی دکتری تاریخ هنر و نمایش، دانشگاه فلورانس (Yasaman.farhangpour@unifi.it)

۱- مقدمه

روابط بین دنیای اسلام و ایتالیا با فتح سیسیل به دست اعراب در سال ۸۲۷ میلادی آغاز شد و ادامه پیدا کرد. فتوحات مسلمانان رو به افزایش رفت و شهرهای زیادی را دربر گرفت که بین آن‌ها می‌توان به شهرهای مهمی در جنوب این کشور اشاره کرد. این روابط که در ابتدا بیشتر بر پایه ی جنگ بنا شده اند، در دوره های بعدی بر پایه ی تبادلات تجاری پایه گذاری می شوند. بررسی تاثیرات فرهنگی - هنری موجود در این روابط، موضوعی است که در یک دهه ی گذشته مورد توجه بسیاری از محققین قرار گرفته است. با توجه به اینکه استان توسکانی ایتالیا - با مرکزیت شهر فلورانس - مهم ترین مرکز هنری این کشور محسوب می شود، می توان تاثیرات وجود هنر اسلامی و فرهنگ مسلمانان را در هنر آن بررسی کرد. ورود این فرهنگ جدید به استان توسکانی هم زمان می شود با ترویج معماری رومانسک و نقاشی قرون وسطی و از آن جایی که در این دوران هنر و معماری در خدمت مذهب قرار دارد، جای تعجبی نیست که هنرمندان به بررسی ریشه های دینی و هنری مسلمانان آن زمان پرداخته اند و از آن تاثیر پذیر بوده باشند. از آنجایی که مسلمانان هرگز در استان توسکانی حکومت نکردند، تاثیرات فرهنگی و هنری دنیای آنان بر هنر این استان کمتر در آن مورد توجه قرار گرفته اند. این مقاله با بررسی ابعاد تاریخی موجود در روابط تجاری بین سران این استان و نقاط مختلف دنیای اسلام، تاثیر فرهنگ اسلامی را در مهم ترین بناهای معماری و مهم ترین آثار نقاشی این دوره بررسی می کند. آنچه که از نتایج این پژوهش حاصل می شود، تاثیر هنر اسلامی در آثار مذهبی توسکانی می باشد که به طور مستقیم و غیر مستقیم بر آن اثر می گذارد. به عبارت دیگری، نقطه ی اشتراک این دو هنر در مذهبی بودن آن هاست با وجود آن که هر دوی این هنرها دارای وجاهت غیر مذهبی نیز هستند.

۲- فتوحات اسلامی در دنیای غرب

فتوحات مسلمان هم زمان با رحلت پیامبر اسلام و آغاز خلافت خلفای راشدین آغاز شد و تا دوره ی عثمانیان ادامه داشت. این فتوحات مانند شعله های آتش سریع به سرزمین های مختلفی زبانه کشید و خیلی سریع شرق و غرب دنیا را به خود درگیر کرد (جدول ۱). اولین تهاجم دریایی مسلمانان به سیسیل در سال ۶۵۲ میلادی توسط معاویه بن خدیج صورت گرفت که از طرف معاویه بن ابی سوفیان به سرداری سپاه اسلام تعیین شده بود (طالب پور، ۱۳۹۷: ۷۶). علل این گستردگی در زمانی کوتاه بی شمار است، اما مطمئناً مهمترین آنها از بین رفتن دو امپراطوری بزرگ بیزانس (۳۹۵-۱۴۵۳ م) و امپراطوری ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ م)، برقراری دین اسلام به عنوان دین واحد و هم چنین به وجود آمدن زبان واحد مسلمانان در همه سرزمینهای تسخیر شده، هستند. در حقیقت، جای تعجب و شگفتی است که مسلمانان با جمعیتی اقلیتی نسبت به آن زمان، توانستند در سرزمین های دور از مبدأ پیدایششان روند عمیقی از عرب گرایی و اسلام گرایی جامعه را انجام دهند.

تصویر ۱- تسخیر سیراکوز به دست اعراب در مینیاتور کتاب Madrid Skylitzes

اولین تلاش‌ها برای گسترش به سمت ایتالیا با فتح سیسیل (۸۲۷ م) صورت گرفت (تصویر ۱) و در خلال گذشت زمان شروع به پیشروی جغرافیایی کرد. از آنجایی که سیسیل - با مرکزیت سیاسی سیراکوز- تا قبل از این تحت سلطه ی امپراطوری بیزانس بود، می توان نقش آن را در تاریخ هنر ایتالیا بسیار مهم دانست. زیرا این کشور در این زمان با پدیده ی تقابل فرهنگی شگفت انگیزی مواجه شد که ریشه های تاریخی، دینی، سیاسی و جغرافیایی را در بر می گیرد. نتیجه ی این فتوحات، به وجود آمدن نوعی فرهنگ ترکیبی بود که تاثیر مستقیم آن بر هنر این کشور به وضوح قابل بررسی است.

در طی این دوران، ایتالیا و سایر سرزمین های فتح شده، با حفظ اصول فرهنگی و هنری خود، آنها را با فرهنگ و هنر اسلام تطبیق دادند و در بسیاری از موارد تاثیر بسزایی روی آن داشتند. این تحولات هم چنین در ساختارهای مختلف و از پیش تعیین شده ی سیاسی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی وارد شدند. مراکز شهری صحنه این تحول در شرایط عمومی بود که بسیاری از آنها به کلان شهرهای بزرگ عرب گرایی بدل شدند و به نام «دارالاسلام» شناخته می شدند. در این دوران شهرهای بزرگی که مسلمانان اشغال کرده بودند - اورشلیم و اسکندریه - در حال پیشرفت بودند و جمعیتی رو به افزایش داشتند. در پی این گستردگی ها، شهرهای جدیدی به سرعت ساخته شدند و توسعه یافتند که در سه گروه شهرهای مقدس (مکه و مدینه)، شهرهای کاروانی (سمرقند و بصره) و شهرهای محل اقامت خلفا (بغداد و دمشق) تقسیم می شوند (Hourani, 1992: 100).

جدول ۱: فتوحات اسلام در شرق و غرب. منبع: نگارنده

اسپانیا	مصر	سوریه	اناتولی	ایران	سیسیل
۷۰۰		بنی امیه ۶۶۱-۷۵۰م		بنی امیه ۶۶۱-۷۵۰م	
۸۰۰		بنی عباس ۷۵۵-۹۴۰م		بنی عباس ۷۵۵-۹۴۰م	
۹۰۰		طولونیان ۸۵۰-۹۰۵م		دوره اسلامی ۸۲۷-۱۰۹۱م	
۱۰۰۰	فاطمیون ۹۶۹-۱۱۷۱م	فاطمیون ۹۶۹-۱۱۷۱م		سامانیان ۸۷۴-۱۰۰۱م	
			سلجوقیان ۱۰۷۷-۱۳۰۷م	آل بویه ۹۳۲-۱۰۰۱م	نورمن ها ۱۰۶۱-۱۱۹۸م
۱۱۰۰				سلجوقی ۱۰۳۸-۱۱۹۴م	اشتاووفر ۱۱۹۴-۱۲۶۶م
	ایوبیان ۱۱۷۱-۱۲۵۰م	ایوبیان ۱۱۷۱-۱۲۵۰م			کارل آنژو ۱۲۶۶-۱۲۸۲م
۱۲۰۰		زندبجی ۱۱۲۷-۱۲۱۱م		حمله مغولان ۱۲۱۵-۱۳۵۳م	آراگون ۱۲۸۲-۱۵۱۶م
۱۳۰۰		ایوبیان ۱۱۷۱-۱۲۵۰م			
۱۴۰۰	ناصریان ۱۲۳۲-۱۴۹۰م	مملوکیان ۱۲۵۰-۱۵۱۷م			
			عثمانیان ۱۲۹۰-۱۹۲۲م	تیموریان ۱۳۷۸-۱۵۰۶م	
۱۵۰۰				صفویان ۱۵۰۱-۱۷۲۲م	

افزایش تدریجی مراکز شهری و توسعه خارق العاده مسیرهای ارتباطی موجب به وجود آمدن روندی رو به رشد در فعالیتهای تجاری شد. مبادلات تجاری بدون مشکل از طریق راه های زمینی و مهمتر از آن از طریق دریا انجام می شدند. آنچه که در این تبدلات بسیار مهم است، تقابل فرهنگی و تاثیرات آن است که همراه با کالاها جا به جا می شدند. از شهرهای اسلامی، کالاهای مختلفی مانند پارچه، شیشه، فلزات، سرامیک و ... صادر می شدند که با تجملات و زیبایی خود و استفاده از طرح ها و رنگ های جدید، دنیای غرب را به خود جذب می کردند. مهم تر از انتقال این اشیا به دنیای غرب، انتقال و تبادل ریشه های هنری بود (Spallanzani, 1978:25).

۱-۲- ورود مسلمانان به استان توسکانی

استان توسکانی با مرکزیت شهر فلورانس، یکی از مهم ترین استان های کشور ایتالیا است که در قسمت مرکزی آن واقع شده است (تصویر ۲). این استان به دلیل فعالیت های فرهنگی که در طول تاریخ داشته و شخصیت های برجسته ی تاریخی، فرهنگی و هنری که به دنیا ارائه کرده است، همواره مشهور و مورد توجه بوده است. شهر پیزا، به عنوان یکی از مهم ترین شهرهای این استان، به دلیل نزدیکی و ارتباط مستقیم با دریا (آدریاتیک)، از مزیت های خاصی مانند ارتباط گسترده با سایر شهرها، در اختیار داشتن ناوگان دریایی و هم چنین تجارت بین المللی از طریق دریا برخوردار بوده است.

تصویر ۲- موقعیت جغرافیایی استان توسکانی در

نقشه ی ایتالیا

پس از فتح اسپانیا (۷۱۱-۷۱۴م) توسط طارق بن زیاد، فتح شمال آفریقا توسط موسی بن نصیر و ورود اسد بن الفرات به سیسیل (۸۲۷ م)، مطمئناً کشور ایتالیا از روند اسلامی شدن دور نبود (Amari, 1854: 45). اعراب برای قرن ها به طور مداوم برای سواحل این کشور از جمله سواحل موجود در استان توسکانی خطر بزرگی محسوب می شدند. در مقابله با این خطر، پیزا نقش مهمی را در طول تاریخ ایفا کرده است. در سال ۸۲۸ میلادی ناوگان دریایی پیزا تحت فرمان بونی فیچو دی توسکانا^۲ به سواحل آفریقا رسیده بود و طبق گفته مورخین محلی توانست در این سواحل به دشمن غلبه کند (Elsheikh, 2016: 2). ارتش پیزا همچنین در سال ۸۷۱ میلادی در دفاع از سالرنو شرکت کردند و به همراه ارتش جنوا به طور موثق در تلاش ملل مسیحی برای بازگرداندن مواضع گمشده مدیترانه به دست مسلمانان نقش داشته است (همان، ۳).

بر خلاف آنچه که به نظر می رسد، روابط پیزا با جهان عرب و مسلمانان که از شهرت زیادی برخوردار است، همیشه خصمانه نبود. روابط جاری بین این شهر و دنیای اسلام که از هر دو وجهی فرهنگی و سیاسی برخوردار بود، از قرن یازدهم میلادی تغییر شکل داد و پیزا روابط تجاری خود را با بنادر موجود در سواحل آفریقا شروع کرد و علاوه بر تاسیس انبارهای خود را در آنجا، موفق شد معاهدات و قراردادهای تجاری و متقابل را با نهایت احترام با مقامات مسلمان مقرر کند. یکی از نمونه های مهم این قراردادها که به دست ما رسیده است، «پیمان صلح با امیر تونس» است که در سال ۱۲۶۴ میلادی توسط پارتنته ویسکونته^۳، سفیر وقت پیزا، و مومن امین عبدالله امضا شده است (www.unipi.it).

این قرارداد به این دلیل که به دو زبان بر لاتین و عربی ثبت شده است، از شهرت خاصی نیز برخوردار است. این سند که در آن همه چیز به وضوح نوشته شده است به نکات مهمی از جمله: تضمین ایمنی برای پیزایی ها در خاک تونس، رعایت قوانین گمرک، برقراری تجارت آزاد، حق واگذاری کالاها به شخص مسئول یا نماینده و... اشاره دارد. همچنین از فاکتورهای سالانه ی پیزا که توسط برناردو ماراگون^۴ تهیه شده است، می دانیم که پیمان صلح در تاریخ ۲۶ ژوئن ۱۱۳۳ میلادی بین پیزا و امیر مرايطون، علی بن یوسف، پادشاه وقت مراکش به امضا رسید. به همین دلیل است که در بین شهرهای توسکانی، پیزا یکی از مهمترین واسطه ها بین فرهنگ اسلامی و اروپا است (Petrucci, 1996: 416).

۳- تقابل معماری رومانسک و معماری اسلامی در توسکانی

معماری رومانسک از قرن دهم تا دوازدهم میلادی از خاک ایتالیا ظهور کرد و در اروپا رواج داشت. این سبک در معماری به واسطه ی قوانین ساده ی عددی و هندسی شناخته می شود و مبتنی بر اصول عقلانی و کلی است که دیوارهای ضخیم، روزنه های کوچک، ستون های حجیم و طاق های نیم دایره رومی بارزترین شاخصه های آن به حساب می آیند (De vecchi, Cerchiari, 2014: 300). از آنجایی که این سبک معماری از معماری رم باستان مشتق شده بود، ارتباط زیادی

با زمینه ی تاریخی خود داشت. این سبک معماری از نیمه ی دوم قرن یازدهم میلادی وارد پیزا شد و محدوده ی جغرافیایی وسیعی را با عنوان معماری رومانسک پیزایی تحت تاثیر خود قرار داد. این سبک معماری در بسیاری از مواقع تزئینات معماری اسلامی استفاده کرده است. کلیسای جامع پیزا به عنوان سمبل این تاثیرات (تصویر ۳)، قرابت زیادی - به خصوص در تزئینات - با مسجد قرطبه دارد (تصویر ۴).

تصویر ۳- کلیسای جامع پیزا و نمای داخل آن، ۱۰۶۳-۱۰۹۲ میلادی، سبک رومانسک پیزایی. منبع: نگارنده

علاوه بر شکل گنبد و تزئینات نمای کلیسای جامع پیزا که مستقیماً تحت تاثیر هنر اسلامی هستند، وجود طاق های مختلف داخل این بنا، گرچه یادآور سبک گوتیک هستند، اما تزئینات چند رنگ و نوع قرارگیری آن ها مستقیماً از هنر اسلامی الهام گرفته شده اند.

استفاده از عناصر معماری اسلامی و الهام گرفتن از آن ها به معرفه ی معماری رومانسک پیزایی تبدیل شد که در همه ی استان توسکانی می توان نمونه هایی از آن را مشاهده کرد. در جدول شماره ی ۲ می توان مهم ترین بناهای ساخته شده با این رویکرد را مشاهده کرد که همگی کلیساهایی هستند که در این بازه ی زمانی در استان توسکانی ساخته شده اند. در تمام بناهای این جدول، ستون ها و دیوارهای ضخیم، طاق های رومی و تزئینات چند رنگ نکته های مشترکی هستند که می توان از آن ها به عنوان نمادهای معماری اسلامی موجود در این استان یاد کرد. حضور این شرق گرایی در معماری پیزا و شهرهای نزدیک آن تا چند قرن بعد از شروع آن قابل بررسی است.

رابطه پیزا و جهان اسلام قطعاً از طریق اسپانیا نیز شکل گرفته است. در این رابطه می توان به سرستون موجود در کلیسای جامع اشاره کرد که نام مجسمه ساز - معمار آن، فتح، روی آن حکاکی شده است (تصویر ۵). طبق تحقیقات انجام شده این سر ستون مربوط به قرن دهم میلادی است. به نظر می رسد که این سر ستون پس از قیام آلمریا در سال ۱۰۸۹ میلادی، به پیزا آورده شده است. این شی که جنس آن مرمر است، ابتدا در ضلع شرقی کلیسای جامع پیزا قرار داشته است و در سال ۱۹۱۸ میلادی به تعمیرگاه آن منتقل شده است و در حال حاضر در موزه ی کلیسای پیزا نگهداری می شود.

تصویر ۵- سرستون با امضای فتح، قرن دهم میلادی. پیزا، موزه ی آثار کلیسا. عکس: نگارنده

تصویر ۴- نمای داخلی مسجد جامع قرطبه، ۷۸۵ میلادی، کوردوبا، اسپانیا.

جدول ۲: مهمترین کلیساهای ساخته شده در استان توسکانی با سبک رومانسک-اسلامی. منبع: نگارنده

نام اثر	معمار	تاریخ ساخت	شهر	تصویر
کلیسای سن پائولو ^۵	جوانی پیزانو ^۶	قرن ۱۱ میلادی	پیزا	
کلیسای سن زنو ^۷	-	قرن ۱۱ میلادی	پیزا	
کلیسای جامع	-	اواخر قرن ۱۰ میلادی	پیستویا ^۸	
کلیسای سن مینیاتوال مونت ^۹	-	قرن ۱۱-۱۲ میلادی	فلورانس	
کلیسای سن مارتینو ^{۱۰}	-	قرن ۱۱-۱۲ میلادی	لوکا	

۴- حضور هنر اسلامی در نقاشی قرون وسطی توسکانی

حضور اشیای اسلامی در نقاشی توسکانی یا الهام گرفتن از آن‌ها دیرتر از معماری و در نیمه ی دوم قرن سیزدهم میلادی آغاز شده است و نمونه های آن بیشتر از هر شهر دیگری در فلورانس پدیدار شده اند. با مطالعه ی تطبیقی بین آثار می توان مشاهده کرد که این جنبش بین قرون سیزدهم تا پانزدهم میلادی به اوج خود رسیده است و نقطه عطف آن مربوط به دوره ی رنسانس است. در جدول شماره ۳، مهم ترین آثار مربوط به این جنبش قبل از شروع رنسانس جمع آوری شده اند. همان طور که از این جدول به دست می آید، بیشترین حضور کالاهای شرقی در نقاشی توسکانی در قرون وسطی مربوط به پارچه است. در قرن یازدهم میلادی ابریشم بافی در شهر لوکا بسیار پر رونق بود و بافندگان لوکایی نقوش پارچه های اسلامی را بر روی پارچه های خود باز تولید می کردند یا از آن‌ها به عنوان منبع الهام برای طراحی هایشان استفاده می کردند. نمونه هایی از اصل پارچه های تولید این شهر در قرون مذکور امروزه در موزه های مختلف دنیا مانند موزه ی بارجلو، موزه ی پارچه ی پراتو و... قرار دارند.

جدول ۳: مهم ترین نقاشی های مربوط به قرون وسطی در توسکانی که حاوی نشانه هایی از هنر اسلامی هستند.
(منبع: نگارنده)

اطلاعات اثر	تصویر	نمادهای هنر اسلامی
چیمابوئه، مسیح بر صلیب، ۱۲۷۱، ۱۲۶۸م، آرتزو، کلیسای سن دومینیکو،		 پس زمینه ی صلیب برگرفته از عناصر هنر اسلامی (کاشی کاری) با رعایت اصل تقارن.
ملیوره دی یا کوپو ^{۱۱} ، مسیح در میان مریم مقدس، سن یائولو، سن پیتر و سن جوانی، ۱۲۷۱م، فلورانس، گالری اوفیتزی		 تزئین هاله های سر اشخاص حاضر در صحنه با استفاده از نمادهای اسلامی و مدالیون. تزئین حاشیه های قاب برگرفته از معماری اسلامی
دوچو، مائستا، ۱۲۸۵م، فلورانس، گالری اوفیتزی		 استفاده از پارچه با نقوش اسلامی روی صندلی مریم مقدس و استفاده از نقوش اسلامی در حاشیه ی لباس مریم مقدس و فرشتگان
چوتو، مائستا، ۱۳۱۰م، فلورانس، گالری اوفیتزی		 عناصر تزئینی در صندلی حضرت مریم که مستقیماً از معماری اسلامی نشأت گرفته است و حاشیه ی لباس او.

۵- نتیجه گیری

روابط بین ایتالیا و جهان اسلام با تسخیر سیسیل به دست مسلمانان در قرن نهم میلادی آغاز شد و در طول تاریخ در اشکال مختلف از قبیل تبادلات سیاسی، جنگ، تقابلات فرهنگی و تجارت ادامه یافته است. از این روی حضور فرهنگ و هنر اسلامی در هنر این کشور به خوبی قابل مشاهده است که در برخی از برهه‌های تاریخی مانند قرون وسطی به اوج خود رسیده است. معماری رومانسک توسکانی و نقاشی هم عصر آن، دارای نشانه‌های زیادی از هنر اسلامی هستند که این مقاله با بررسی مهمترین آثار مربوطه این عناصر را بررسی کرده است. با نگاهی به این آثار می‌توان به این مهم دست یافت که این عناصر در مکان‌ها و نقاشی‌های مذهبی در استان توسکانی حضور پررنگ تری داشته‌اند.

پی نوشت

۱. کتاب مینیاتور دست نویس که تاریخ امپراطوری بیزانس را از زمان مرگ نیکه فوروس یکم (۸۱۱ م) تا میخائیل ششم (پادشاهی: ۱۰۵۶-۱۰۵۷ م) در بر می‌گیرد. این کتاب توسط John Skylitzes در قرن دوازدهم میلادی در سیسیل نوشته شده است.

2. Bonificio di Toscana	7. Chiesa di San Zeno
3. Parente Viosconte	8. Pistoia
4. Bernardo Margone	9. Chiesa di San Miniato al Monte
5. Chiesa di San Paolo	10. Chiesa di San Martino
6. Giovanni Pisano	11. Meliore di Jacopo

منابع

۱. طالب پور، فریده (۱۳۹۷)، «پارچه بافی سیسیل در دوره ی اسلامی»، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۳، شماره ۳، صص ۷۵-۸۲.
2. Amari, M. (1854). Storia dei musulmani in Sicilia, Firenze, Felice le Monnier.
3. De Vecchi, P. L & Cherchiari, E. (2014). Arte nel tempo. Milan, RCS Libri.
4. Elsheikh, M.S. (2016). Tracce di presenza arabo-musulmana in Toscana, in Rivista di studio Indo-Mediterranei, VI.
5. Hourani, A. (1992). Storia dei Popoli Arabi, Milan, Oscar Mondadori.
6. Spallanzani, M. (1978). Ceramiche orientali a Firenze nel Rinascimento, Firenze, Sansoni.
7. Petrucci, L. (1996). Il volgare nei carteggi tra Pisa e i paesi arabi, in Studi offerti a Luigi Blasucci dai colleghi e dagli allievi pisani, a cura di Lucio Lugnani, Marco Santagata, alfredo Stussi, Lucca, Pacini Fazzi, pp. 413-26.
8. https://www.unipi.it/athenet/21/art_7.htm